POLIROM
eseu

Elif
SHAFAK

Cum să rămâi lucid într-o epocă a dezbinării

Table of Contents

DEZAMĂGIRE ŞI DEZORIENTARE
ANXIETATEA
FURIA
APATIA
INFORMAŢIE, CUNOAŞTERE, ÎNŢELEPCIUNE

Elif
SHAFAK

Cum să rămâi lucid într-o epocă a dezbinării

Traducere de
Adina Avramescu

POLIROM
2020

Elif Shafak, *How to Stay Sane in an Age of Division*
Copyright © 2020 by Elif Shafak
All rights reserved
© 2020 by Editura Polirom, pentru ediţia în limba română

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-8368-0
ISBN PDF: 978-973-46-8369-7
ISBN print: 978-973-46-8320-8

Coperta: Radu Răileanu

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura eco - un supererou al lumii moderne!

ELIF SHAFAK este o romancieră turco-britanică premiată şi cea mai citită autoare din Turcia. A publicat 17 cărţi, dintre care 11 romane. Scrierile sale au fost traduse în cincizeci de limbi. Ultimul său roman, *10 minute şi 38 de secunde în lumea asta stranie*, s-a aflat printre finaliste la Booker Prize şi RSL Ondaatje Prize şi a fost ales Cartea Anului de lanţul de librării Blackwell (Regatul Unit). Shafak are un doctorat în ştiinţe politice şi a predat la diverse universităţi din Turcia, SUA şi Marea Britanie, printre care se numără şi St Anne's College, Oxford University, unde este profesor onorific.

Apărătoare a drepturilor femeii, a comunităţii LGBT şi a libertăţii de exprimare, Shafak susţine discursuri care inspiră publicul şi a participat de două ori la conferinţele Ted Global. Totodată, publică articole în ziare şi reviste importante din lumea întreagă. A primit distincţia Chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres şi este membră a Royal Society of Literature. În 2017 a fost desemnată de asociaţia americană de jurnalism politic Politico una dintre cele douăsprezece persoane „care ne aduc speranţă". Shafak a făcut parte din juriile multor premii literare, printre care se numără şi Wellcome Prize, unde a fost preşedintă, iar în prezent jurizează pentru Orwell Prize.

www.elifshafak.com

ERA PRIMA MEA ZI ÎN ISTANBUL, o seară răcoroasă de septembrie, cu multe luni în urmă. Tânără şi visând să ajung scriitoare, mă mutasem în oraş fără să cunosc pe cineva acolo, urmându-mi un instinct pe care nu puteam nici să-l identific, nici să-l trădez, şi închiriasem un mic apartament într-unul dintre cele mai aglomerate, mai dezordonate şi mai cosmopolite cartiere, din apropierea Pieţei Taksim.

De la ceainăria de vizavi, de peste străduţa strâmtă, puteam să aud cum se rostogolesc zarurile pe lemnul cutiei de table şi ţipetele pescăruşilor care ţâşneau din văzduh şi plonjau pentru a înhăţa sandviciul vreunui trecător neprevăzător. Dar acum deja era noaptea târziu, ceainăria era închisă, iar pescăruşii se aciuaseră toţi pe acoperişuri. Ferestrele mele nu aveau perdele sau obloane, iar eu, scăldată în lumina palidă a unui felinar stradal, şedeam pe o cutie de carton ticsită cu cărţi şi ziare, ascultând zgomotele oraşului întotdeauna treaz. Probabil că am aţipit, pentru că m-am trezit într-un noian de ţipete.

Am privit afară şi am văzut-o cum trecea pe stradă, şchiopătând furioasă, cu un pantof cu tocul rupt într-o mână, în vreme ce se încăpăţâna să meargă încălţată cu celălalt. Era îmbrăcată cu o fustă scurtă şi o bluză de mătase. O femeie transgen, înaltă. Ştiam că în zonă locuiau numeroşi reprezentanţi ai minorităţilor sexuale, cartierul fiind unul dintre cele relativ liberale ale oraşului, deşi viaţa lor era în permanenţă umbrită de prejudecăţi sociale şi de o discriminare sistematică. Neavând alte oportunităţi de angajare, mulţi dintre membrii comunităţii transgen locale lucrau ca muncitori sexuali fie pe stradă, fie angajaţi în barurile, cluburile şi tavernele care alcătuiau economia de noapte a Istanbulului. La nici o aruncătură de băţ, erau zonele aflate în plin proces de modernizare, de unde fuseseră alungaţi

cu brutalitate de poliţie, dar pe strada mea, numită *Strada Cazangiilor*, încă se mai afla o comunitate demnă şi bine închegată.

Când a trecut pe sub fereastra mea, am putut să o aud cum vorbea de una singură şi chiar să prind frânturi din monologul ei. Cineva – poate un iubit, poate întreg oraşul – se purtase rău şi nedrept cu ea. Era tristă, ba chiar mai mult de atât, era furioasă.

A început să plouă şi stropii de ploaie cădeau tot mai grăbiţi, pic, pic, pic.

Pe caldarâm răsuna un singur toc de pantof, toc, toc, toc.

Am urmărit-o cu privirea până când a dispărut după colţ, la capătul străzii. Nu mai văzusem niciodată o femeie atât de vizibil dărâmată şi, totuşi, încăpăţânându-se să meargă mai departe. M-am simţit vinovată: ar fi trebuit să deschid fereastra şi să-i vorbesc, să o întreb dacă se simţea bine. Şi m-am simţit ruşinată şi pentru că prima mea reacţie a fost să mă retrag în siguranţa apartamentului meu, de parcă m-aş fi temut că melancolia ei ar putea fi contagioasă. Mi-au rămas întipărite în memorie asemănările şi deosebirile. Singurătatea ei, pe care am resimţit-o şi eu, nu era diferită de a mea. Însă timiditatea mea contrasta cu îndrăzneala ei. Ea se săturase de Istanbul, eu nici măcar nu începusem să-l descopăr. Înainte de toate însă, ea era o luptătoare aprigă, pe când eu nu eram decât o simplă spectatoare.

Au trecut mulţi ani de atunci. Nu mai locuiesc în Istanbul. Dar azi, când m-am aşezat la biroul meu din Londra pentru a scrie despre lumea noastră răvăşită şi polarizată, mi-am adus aminte de momentul acela, mi-am aduse aminte de ea şi am început să mă gândesc la furie, singurătate şi suferinţă.

*

Pandemia. Când coronavirusul a început să se răspândească în lume, omorând sute de mii de oameni, lăsând alte milioane fără un loc de muncă şi zguduind din temelii viaţa aşa cum o

ştiam noi, în parcurile publice din Londra au apărut pe neaşteptate nişte panouri. „Când toate astea vor lua sfârşit, cum aţi vrea să arate lumea?”, scria pe ele. Ce însemna *toate astea* nu se înţelegea din întrebare; trecătorii trebuiau să afle singuri la ce se făcea referire – la întreruperea bruscă a rutinei noastre zilnice, la sensul existenţei acaparat de o tot mai mare incertitudine şi de teama de ce va urma, la criza sanitară globală majoră, cu consecinţe economice, sociale şi probabil politice pe termen lung, la acest tunel pe care noi, ca omenire, trebuie să-l parcurgem fără să avem nici cea mai mică idee despre cum şi când se va sfârşi sau dacă în viitorul apropiat vom asista la izbucnirea vreunei alte boli virale.

Sub întrebare fusese lăsat în mod deliberat un spaţiu gol, pentru ca oamenii să-şi poată scrie propriile răspunsuri, ceea ce mulţi au şi făcut. Dintre toate comentariile aşternute în grabă acolo, unul mi-a atras atenţia în mod deosebit. Cineva scrisese cu litere îngroşate: „Vreau să fiu auzit”.

Când toate astea vor lua sfârşit, vreau să trăiesc într-o lume diferită în care să pot fi auzit.

Era un strigăt personal. Dar, în multe privinţe, părea şi un strigăt colectiv.

„Cine, dac-aş striga, m-ar auzi din ierarhiile îngerilor?”, întreba poetul şi romancierul Rainer Maria Rilke în *Elegiile duineze*, scrise şi publicate la începutul secolului XX. Erau alte vremuri atunci. Astăzi, în secolul XXI, într-o lume profund divizată şi tot mai haotică, însetată de egalitate şi demnitate, copleşită de viteza schimbării şi de accelerarea tehnologiei, sentimentul pe care-l împărtăşim este: „Cine, dac-aş striga, m-ar auzi din ierarhiile oamenilor?”.

Oamenii care au multe de spus, o anumită istorie de relatat adeseori nu o fac pentru că se tem că vocile lor se vor pierde în vânt. Ei se simt excluşi din sfera puterii politice şi, într-o bună măsură, de la participarea la viaţa politică şi civică. Chiar dacă şi-ar striga nemulţumirile de pe acoperişurile din Westminster – sau Bruxelles sau Washington sau New Delhi –, ei se îndoiesc că acest fapt ar avea fie şi cel mai redus impact asupra

politicilor publice. Nu doar administraţia şi autoritatea, puterea şi averea, ci şi informaţiile şi cunoaşterea sunt concentrate din ce în ce mai mult în mâinile a tot mai puţini indivizi – şi un număr crescând de cetăţeni se simt lăsaţi pe dinafară. Despre mulţi dintre ei nu putem spune nici măcar că ar fi fost uitaţi, pentru că, de fapt, ei nici măcar nu au fost observaţi. Odată cu dezamăgirea, se adânceşte şi neîncrederea lor în instituţiile fundamentale ale statului. Mai mult de jumătate dintre cei care trăiesc azi în democraţii spun că vocea fie nu le este „auzită" vreodată, fie le este auzită doar „rareori"[1]. Dacă aceasta este atmosfera generală în ţările relativ democratice, de bună seamă că procentul e cu mult mai mare în regimurile autoritare, lipsite de transparenţă şi cu o linie politică unică impusă de sus, înăbuşind orice formă de disidenţă. În concluzie, o mulţime de indivizi nu au nici un cuvânt de spus în viaţa publică. Şi cea mai mare ironie este că toate astea se întâmplă într-o perioadă în care se presupune că noi, oamenii – indiferent de rasă, gen, religie, clasă socială şi etnie –, suntem mult mai uniţi, mai empatici şi mai liberi decât am fost până acum, având la dispoziţie mai multe oportunităţi de a ne exprima decât au putut visa vreodată bunicii noştri, în condiţiile în care platformele digitale şi media se dezvoltă necontenit. Aşadar, cum e posibil ca, într-o epocă în care social media au oferit fiecăruia posibilităţi egale de a se exprima, atât de mulţi oameni să simtă în continuare că nu sunt auziţi?

Odată cu vocea, pierdem şi controlul asupra vieţilor noastre. Şi, de asemenea, ne înstrăinăm încet, dar sistematic de propriile noastre drumuri în viaţă, de eforturile şi transformările noastre interioare şi începem să vedem până şi cele mai subiective experienţe ale noastre ca şi cum le-am privi cu ochii altcuiva, contemplându-le din exterior. „Nu există agonie mai mare decât să porţi o poveste nerostită înlăuntrul tău", scria poeta şi activista pentru drepturile omului Maya Angelou. În circumstanţele de azi, dintr-o multitudine de motive, o astfel de agonie este trăită de foarte mulţi oameni de pe întreg cuprinsul globului – din toate cele patru puncte cardinale.

Poveştile ne unesc, dar cele nespuse ne separă.

Suntem făcuţi din poveşti – cele care s-au întâmplat, cele care încă se întâmplă în clipa de faţă şi cele care sunt plăsmuite doar în imaginaţia noastră din cuvinte, imagini, vise şi dintr-un sentiment nesfârşit de mirare faţă de lumea din jur şi modul cum funcţionează ea. Adevăruri brute, reflecţii dintre cele mai profunde, frânturi de amintiri, răni nevindecate. Prin urmare, atunci când nu putem să ne spunem povestea, când suntem reduşi la tăcere şi suntem excluşi, ne pierdem însuşirile umane. Este afectată însăşi fiinţa noastră, începem să ne întrebăm dacă mai suntem lucizi şi dacă mai înţelegem ceva din ce se petrece în jurul nostru. Suntem cuprinşi de o anxietate existenţială profundă.

Atunci când ne pierdem vocea, ceva moare în noi.

*

În anul în care am început şcoala primară în Turcia, am avut dificultăţi în a învăţa să scriu. Probabil că printre motive au fost firea mea introvertită şi incapacitatea mea de a mă adapta rapid la un mediu nou. Dar, înainte de toate, eram stângace. La vremea aceea, a fi stângace era considerată o problemă socială şi culturală care putea fi totuşi soluţionată printr-o disciplină riguroasă. Din nefericire, printre cei care împărtăşeau această opinie se număra şi învăţătoarea mea. În fiecare zi îmi aducea aminte, cu un zâmbet dezamăgit care era mai rău decât dacă pur şi simplu ar fi ţipat la mine, să nu mai folosesc „mâna care nu trebuie” şi să o folosesc în schimb pe cea „care trebuie”. Mai era un elev care părea să fie în aceeaşi barcă cu mine şi, pentru o vreme, a existat între noi doi un sentiment de camaraderie, dar, cumva, el a reuşit să facă tranziţia în decurs de doar câteva săptămâni. Eu nu am putut. La drept vorbind, mă simţeam infirmă.

Între timp, învăţătoarea a folosit toate încurajările pe care şi le-a putut imagina pentru a mă face să-mi corectez comportamentul. Mi-a promis recompense şi, când nici aşa nu

a mers, a făcut apel la patriotism şi responsabilitate civică, apoi la religie. Oare nu ştiam eu că, atunci când porţi drapelul Turciei la sărbătoarea Zilei Naţionale, mâna dreaptă trebuie să fie deasupra mâinii stângi? Nu ştiam că Dumnezeu Atotputernicul pusese pe umărul fiecărui om câte doi îngeri, doi scribi sârguincioşi, a căror sarcină unică era să noteze fiecare mişcare şi fiecare gând al nostru? Cel de pe umărul stâng ţinea lista cu toate păcatele noastre, inclusiv cu dorinţele cele mai necurate, în vreme ce îngerul cocoţat pe umărul drept nota virtuţile şi faptele noastre demne de laudă. Nu-mi era clar că, alegând să scriu cu mâna stângă, eram de partea îngerului celui rău şi mă asociam cu păcatul?

Am început să citesc de la o vârstă fragedă. Fiind singură la părinţi, un copil singuratic, aveam o curiozitate nemărginită faţă de cărţi şi faţă de misterele dintre copertele lor şi, acasă, cu puţin ajutor din partea bunicii, începusem să deprind repede tainele limbajului şi să le descifrez codurile. Dar acum, la şcoală, scrierea unor cuvinte într-un caiet devenise un adevărat chin. Dacă nu mă înşală memoria, dintr-o clasă de circa patruzeci şi cinci de copii, cred că am fost printre ultimii, sau poate chiar ultima, care au învăţat să scrie şi au câştigat funda de catifea roşie pe care învăţătoarea o prindea cu un ac la pieptul fiecărui elev ieşit biruitor. Probabil că nu aş fi căpătat niciodată această îndemânare dacă ea nu s-ar fi datorat unei singure litere din întreg alfabetul turcesc.

Se numea g moale – un „g” cu o mică buclă deasupra, care arată aşa: ğ. Trebuia să fie precedat întotdeauna de o vocală şi, chiar dacă uneori prelungea sunetul vocalei, nu avea o voce proprie. Fiecare dintre celelalte litere avea un sunet specific, se exprima tare şi desluşit, cu excepţia acesteia. G-ul moale nu vorbea. Nu se plângea, nu formula opinii şi nu cerea nimic. Cu tăcerea sa derutantă şi felurile sale de a fi uşor confuze, îţi sărea imediat în ochi printre celelalte litere, guralive şi exuberante. O literă pribeagă. Un paria alfabetic. Niciun cuvânt din limba mea maternă nu începea cu ea, lucru care mi se părea nedrept. Era aproape ca şi cum ar fi fost invizibilă. Dacă o întâlneai la mijlocul unui cuvânt, trebuia să te prefaci

că nu ai văzut-o. Săreai peste ea şi treceai mai departe. Aşadar, g moale rămânea mut indiferent de text sau de context. Dar, cu cât acordam mai multă atenţie acestei litere învăluite în mister, cu atât eram mai convinsă că încerca să-mi spună ceva. Poate că, în cele din urmă, chiar a vorbit în felul său propriu, dar nimeni n-a fost interesat s-o audă ce spunea. Şi, cumva, în mintea mea de copil de şapte ani, această literă nedorită era asociată cu mâna mea stângă, nedorită nici ea. Simţeam că amândouă sunt privite cu antipatie în clasă. Poate că erau în legătură una cu cealaltă.

Aşa că în fiecare seară exersam scrierea g-ului moale, mai întâi doar pentru mine, cu mâna stângă, cea păcătoasă, apoi cu respectata mână dreaptă, ca temă pentru a doua zi la şcoală. Inventam cuvinte care, sfidând regulile gramaticale, începeau cu litera tăcută. În acest scop, am făcut mici modificări în ortografia existentă – gorila devenea ğorila, graffiti devenea ğraffiti. Apoi le scriam pe caiet, scrupulos, deşi în clasă aveam grijă să urmez scrierea originală. A funcţionat. Învăţătoarea era încântată, făceam în sfârşit progrese. Puţin câte puţin, unica literă mută a alfabetului turcesc m-a ajutat să capăt încredere în mine şi m-a călăuzit prin tot sistemul de scriere. Privind în urmă, înţeleg acum că mă străduiam din răsputeri să mă integrez în şcoală şi că proiectam sentimentul meu de alienare asupra unei litere neînsufleţite. Dar experienţa, vie şi viscerală cum era, mi-a oferit o importantă lecţie de viaţă: când te simţi singur, nu privi înlăuntrul tău, ci uită-te-n afară şi caută-i pe cei care simt la fel ca tine, căci cu siguranţă ei există şi, dacă poţi să stabileşti cu ei şi cu povestea lor vreo legătură, vei fi capabil să vezi totul într-o lumină nouă.

Şi azi, ca romancieră, mă simt atrasă nu doar de poveşti, ci deopotrivă de tăceri. Primul meu instinct de naratoare este să scrutez „la periferie”, mai curând decât „în centru”, şi să-mi focalizez atenţia pe vocile marginalizate, lipsite de drepturi, dispreţuite şi cenzurate. Şi pe tabuuri, inclusiv pe cele politice, culturale şi de gen. Există ceva în mine care, în orice clipă, vrea să înţeleagă unde anume sunt ascunse literele tăcute într-o societate.

*

Dacă dorinţa de a fi auzit este faţa monedei, reversul ei este disponibilitatea de a asculta. Sunt strâns legate între ele. Atunci când suntem convinşi că nimeni – în special dintre cei aflaţi într-o poziţie de autoritate – nu acordă în vreun fel atenţie protestelor şi cerinţelor noastre, suntem, la rândul nostru, mai puţin dispuşi să-i ascultăm pe alţii, mai ales pe cei cu opinii diferite de ale noastre. Comunicarea de pe întreg cuprinsul spectrului ideologic şi cultural va şchiopăta şi, în cele din urmă, se va prăbuşi. Şi, odată cu ea, vor fi prejudiciate coexistenţa, incluziunea şi armonia socială. Cu alte cuvinte, dacă sentimentul că nu suntem auziţi se perpetuează şi devine o rutină, el ne va astupa treptat urechile şi inima. Nemaifiind dispuşi să-i ascultăm pe alţii, îi facem şi pe ei să simtă, la rândul lor, că nu sunt ascultaţi. Şi astfel ciclul se continuă, iar situaţia se înrăutăţeşte de fiecare dată când el se repetă.

În clipa când încetăm să mai ascultăm diverse opinii, încetăm să mai şi învăţăm. Pentru că, la drept vorbind, din monotonie şi din asemănare nu prea avem multe lucruri de învăţat. Învăţăm, de regulă, din diferenţe.

Majoritatea celor pe care am ajuns să le înţelegem de-a lungul anilor le-am dobândit interacţionând cu opiniile diferite, adeseori chiar şi opuse şi luând contact cu informaţii, cunoştinţe şi critici nefamiliare până în acel moment, asimilându-le apoi în forul nostru interior printr-o intuiţie alimentată de germenii rezultaţi din discuţii, lecturi şi observaţii.

Problema cu gândirea de grup sau cu algoritmii de căutare tip bule de filtrare din social media este că ele alimentează şi amplifică într-o manieră agresivă repetiţia. Iar repetiţia, oricât de familiară şi de reconfortantă ar fi, nu ne va schimba nicicând din punct de vedere mental, emoţional sau comportamental. Ecourile nu fac decât să reitereze ceea ce deja s-a spus la un moment dat, cândva demult. Asemenea unor stele moarte, ele par să aibă o existenţă privite doar de la distanţă, deşi, în realitate, sunt lipsite complet de viaţă şi

lumină. Aşadar, camerele de ecou ne limitează serios amploarea şi profunzimea opiniilor la care ne expunem şi ne normează uniform cunoaşterea. Şi, în acelaşi timp, ne limitează înţelepciunea: înţelepciunea, cea care uneşte mintea şi inima, ne activează inteligenţa emoţională, sporeşte empatia şi înţelegerea şi ne permite să trecem dincolo de hotarele solitare ale propriilor noastre minţi ca să intrăm în legătură cu ceilalţi oameni, să-i ascultăm şi să învăţăm de la ei. A părăsi o cameră de ecou pentru a intra într-alta nu este o soluţie. Trebuie să ne străduim să devenim nomazi intelectuali, să fim într-o continuă mişcare, să învăţăm permanent, să refuzăm să ne închidem în orice ghetou cultural sau mental şi să petrecem mai mult timp nu în centre selecte, ci la margini, acolo de unde vine întotdeauna schimbarea reală.

Dacă toţi prietenii şi toate cunoştinţele mele gândesc ca mine, vorbesc ca mine, dacă citesc doar acelaşi tip de cărţi, ziare şi reviste ce seamănă cu ce-am citit şi înainte, dacă urmăresc doar acele site-uri online care simpatizează cu judecăţile mele preconcepute, dacă mă uit doar la filmele şi programele de televiziune care, în esenţă, îmi validează propria perspectivă asupra lumii şi dacă aproape toate informaţiile mele vin din aceleaşi surse limitate, vreme îndelungată, înseamnă că, în adâncul meu, vreau să fiu înconjurată în permanenţă de imaginea mea în oglindă. Toate împreună nu înseamnă doar un mediu claustrofob şi sufocant, ci şi o existenţă profund narcisistă.

Problema e că, uneori, narcisismul nu este doar o trăsătură individuală, ci şi una colectivă. Este iluzia împărtăşită că suntem centrul lumii. Această concepţie a fost examinată în detaliu de diferiţi gânditori din secolul trecut, în special de Theodor Adorno şi Erich Fromm. Ceea ce aveau aceşti scriitori în comun era calitatea lor de martori direcţi ai apariţiei naţionalismului, a şovinismului extrem, a xenofobiei şi totalitarismului. Avertismentele lor sunt bine-venite şi azi. Trăsătura principală a narcisismului de grup este credinţa exagerată în importanţa „noastră” evidentă şi indiscutabilă, spre deosebire de „a lor”. O consecinţă firească a acestei

convingeri este resentimentul consecvent faţă de ceilalţi. Dacă sunt convins că tribul meu este de departe mai bun şi mai valoros, mai întâi am îndoieli faţă de oricine refuză să ne recunoască superioritatea, apoi îl denigrez.

Într-o lume deosebit de complexă şi contradictorie, narcisismul de grup a devenit o compensaţie pentru frustrările, eşecurile şi defectele noastre personale. Dar, mai presus de toate, el reprezintă o contrapondere la două sentimente apăsătoare: dezamăgirea şi dezorientarea.

1. Sondaj organizat de Dalia Research, Alliance of Democracies and Rasmussen Global, 2018.

DEZAMĂGIRE ŞI DEZORIENTARE

DEZAMĂGIREA ESTE UN SENTIMENT răspândit şi acest fapt nu trebuie să ne surprindă. La urma urmei, sistemul – de la instituţiile globale ineficiente până la politicile interne perimate, de la marile companii tehnologice cu putere de monopol până la prăpastia tot mai largă dintre regiunile urbane şi cele rurale sau dintre super-bogaţi şi săraci – s-a defectat şi nu am găsit nici o modalitate de a-l repara – încă. Încrederea se erodează. Nu au existat niciodată atât de multe mari promisiuni făcute unui număr atât de mare de indivizi într-o perioadă atât de îndelungată, doar pentru ca, într-un final, să ni se ofere atât de puţin. Vreme de decenii ni s-a spus că noi, alegătorii, ştim ce e mai bine, că noi, consumatorii, avem întotdeauna dreptate, că noi, cetăţenii, meritǎm cele mai bune servicii şi, datorită tehnologiei informaţiei şi parteneriatelor comerciale, alte naţiuni vor adopta cât de curând stilul nostru de viaţă, iar noi, ca urmare a progreselor biotehnologiei, vom ajunge să trăim mai mult de o sută de ani. Chiar dacă uneori ne mai loveam de vreun obstacol, nimic nu ne împiedica să ne pierdem avântul, deoarece istoria era de partea noastră. În realitate însă, oamenii au fost dezamăgiţi în mod repetat. Dacă putem numi progres ceea ce s-a întâmplat, atunci oamenii s-au simţit mai degrabă spectatorii, şi nu beneficiarii lui. Din ce în ce mai mulţi, şi în mod dureros, erau făcuţi să se simtă lipsiţi de importanţă, neînsemnaţi. Iar acum stăm cu toţii şi privim cu ochi mari la un sistem politic care agită sloganuri ca pe nişte reclame comerciale, la o piaţă financiară motivată doar de lăcomie şi profit, la evenimentele recente care nu evoluează în direcţia reformelor mult aşteptate şi ne dăm seama că sub poleiala strălucitoare a retoricii care ne-a fost vândută există –

şi a existat întotdeauna – doar făţărnicie. Aşadar, nu e de mirare că suntem profund dezamăgiţi.

Pe de altă parte, în condiţiile în care tehnologia IA şi învăţarea automată devin tot mai sofisticate şi mai omniprezente, lăsând în urmă cunoaşterea umană, iar distanţa dintre muncitorii cu „înaltă calificare” şi cei cu o „calificare slabă” se măreşte şi locurile de muncă dispar rând pe rând, oamenii devin tot mai dezorientaţi. Nu prea înţelegem cum funcţionează internetul, dar nici nu vrem să o recunoaştem cu voce tare, pentru că toţi ceilalţi nu par să-şi facă probleme din acest motiv, aşa că sfârşim prin a accepta şi noi. Votăm periodic în calitate de cetăţeni, dar nu ne amintim să ne fi dat vreodată votul în calitate de cetăţeni digitali. Simţim din ce în ce mai mult că, atunci când vine vorba despre tehnologiile digitale, toate deciziile sunt luate fără noi şi în pofida noastră. Aşa cum se arată într-o cercetare recentă, „Chiar dacă în general suntem conştienţi că suntem supravegheaţi, incertitudinea privind cum şi de ce sunt culese informaţiile arată că totul se întâmplă fără ca publicul să fie consultat”[1]. Suntem confuzi – dar confuzia a devenit astăzi un mod de viaţă.

Din orice unghi am privi, trăim un moment de cotitură – un prag. Un spaţiu între două lumi. Un interval derutant între un final care se prelungeşte şi un început necunoscut. Antonio Gramsci, filozoful şi politicianul italian arestat de Mussolini, avea să scrie în celula închisorii sale: „Criza constă exact în faptul că vechiul moare, iar noul nu poate să se nască; în acest interregnum apare o mare varietate de simptome morbide”.

„Morbid”, în sensul în care-l foloseşte Gramsci, înseamnă „legat de boală”; la fel şi noi, când ne trezim bolnavi din cauza stării de incertitudine în care ne aflăm – nici aici şi nici acolo[2], nefiind în stare nici să abandonăm ordinea veche care ne-a făcut tot mai nefericiţi, dar nici să construim o lume nouă pornind de la lecţiile învăţate. Suntem epuizaţi de angoase şi acaparaţi de furie, iar mintea şi sistemul nostru de apărare ne sunt de prea multe ori asediate.

Turcoaicele şi kurdele bătrâne din Anatolia spun „ai grijă la praguri”. Pentru ele, aceste puncte de trecere sunt tărâmul djinnilor, creaturi ivite din flacăra focului fără fum, renumite pentru nestatornicia lor. Studiez tradiţiile orale şi mi se pare curios că în cultura nescrisă pragul este considerat un ţinut al elementelor obscure, precare şi înşelătoare. Pentru a folosi aceeaşi metaforă, este înspăimântător să ne trezim dintr-odată pe tărâmul impredictibilităţii. Dar şi mai înspăimântător este să ne trezim cu toţii singuri. Când facem parte dintr-un colectiv, ne simţim cu mult mai ancoraţi, mult mai puţin expuşi anxietăţii. La acest aspect se referea şi Erich Fromm atunci când spunea că un individ, care a suferit din pricina vulnerabilităţii şi a nesiguranţei, năzuieşte să capete un nou sentiment de securitate şi respect de sine identificându-se cu o colectivitate. „El este un nimeni – dar dacă se poate identifica cu poporul său, sau poate transfera poporului narcisismul său personal, atunci devine cineva.”

Potrivit lui Fromm, narcisismul colectiv a îmbrăcat uneori haina naţionalismului. Alteori s-a camuflat în narcisismul religios, când credincioşii au perseverat în convingerea că membrii cultului din care făceau parte erau cei mai iubiţi de Dumnezeu, că meritau mai mult ca alţii să fie primiţi în rai şi că erau mai plini de virtute, pentru simplul fapt că se născuseră în acea credinţă. În funcţie de timp şi de loc, narcisismul poate să capete şi alte forme de identificare colectivă. În fiecare caz, „individul îşi satisface propriul său narcisism prin apartenenţa la grup şi prin identificarea cu acesta. Nu el, un nimeni, este important, ci el ca membru al celui mai minunat grup de pe pământ”.

Astăzi, narcisismul de grup este accelerat şi totodată amplificat de social media şi de comunicarea digitală. Captivi în galeriile şoaptelor noastre, nu mai ştim să ascultăm şi cu atât mai puţin să învăţăm. În public şi în spaţiile digitale deopotrivă, dezbaterile nuanţate nu mai sunt bine-venite. În schimb, există certitudini care se bat cap în cap. Cel mai adesea, dezbaterile din mass-media exacerbează aceste dualităţi. Pe ecranele televizoarelor sau pe YouTube vedem

aproape zilnic oameni din tabere opuse care ţipă şi vorbesc unii peste alţii. Ei nu se află acolo ca să asculte şi nici ca să înveţe. Sunt acolo pentru a demonstra, pentru a ţine un discurs vehement, pentru a tuna şi fulgera. Iar noi, noi spectatorii, cel mai adesea nu-i urmărim pentru a afla de la ei ceva nou – de obicei, doar vrem să vedem cum „omul nostru” îl bate pe „omul lor”.

Între timp, algoritmii stochează preferinţele noastre, astfel că a doua zi şi în următoarele pot să ne alimenteze cu aceleaşi şi aceleaşi mesaje, pe care însă le amplifică şi le accentuează puţin câte puţin. Dacă, de exemplu, avem porniri antisemite, islamofobe, misogine sau homofobe, algoritmii ne prezintă tot mai mult conţinut în acelaşi spirit, convingându-ne în permanenţă că suspiciunile noastre sunt întemeiate, că sursa tuturor relelor sunt evreii, musulmanii, femeile sau homosexualii. Cu cât urmărim mai mult asemenea materiale, cu atât ne considerăm mai bine informaţi şi mai la curent cu ce e nou. Adunăm încontinuu „dovezi” şi învingem în dezbateri polemice pretinşii inamici din mintea noastră. Aţi observat cum indivizii obsedaţi de teoriile conspiraţiei, care au tendinţa să jubileze de pe urma unor diatribe sau monologuri, caută să afle cât mai multe despre subiectul care îi posedă, chiar dacă majoritatea celor aflate sunt simple informaţii false sau filtrate pentru a fi în concordanţă cu prejudecăţile lor iniţiale?

Faptul că, în mod sistematic, nu suntem auziţi, susţinuţi şi apreciaţi ne umple de nemulţumire, iar suferinţa provocată de acest resentiment ne va transforma, probabil, în nişte ascultători reticenţi. Evident, asemenea ascultători nu sunt interesaţi să înveţe. Vom interacţiona tot mai puţin cu acele opinii şi teorii care ne contrazic. Şi va veni clipa când, pur şi simplu, nu vom mai avea dialog cu toţi cei care au opinii diferite de ale noastre. De ce am mai avea încredere în ei?

Când coexistenţa este subminată în acest fel, societăţile devin extrem de polarizate şi intens politizate, atente mereu „la cealaltă parte şi la intenţiile ei”. Democraţia, care înseamnă înainte de toate compromis şi negociere, soluţionarea conflictelor şi pluralism, un sistem de control reciproc şi

echilibru al puterilor, suferă de pe urma acestei tensiuni permanente şi a antagonismului care tinde să escaladeze.

În societăţile foarte divizate care au încetat să mai aprecieze diversitatea şi şi-au pierdut respectul faţă de pluralism, oponenţii vor fi văzuţi ca inamici, politicile încep să abunde în metafore belicoase şi oricine gândeşte şi vorbeşte diferit va fi etichetat drept „trădător”.

Nu este o coincidenţă că în întreaga lume demagogii autoritarişti fac tot posibilul să incite şi să inflameze polarizarea. Ei ştiu că vor avea doar beneficii de pe urma ei. Le place când divizarea, fricţiunile şi excluderea socială reciprocă se intensifică. Le place când râul dintre „noi” şi „ei” inundă malurile şi ne desparte şi mai mult, încât să nu ne mai putem vedea sau auzi unii pe alţii peste vacarmul torentului. Apele învolburate care ne acoperă vocile individuale şi ne înăbuşă istoriile personale sunt muzică pentru urechile agitatorilor politici. Nicicând nu este demagogul mai satisfăcut decât atunci când oameni din diferite medii comunică şi empatizează tot mai puţin unii cu ceilalţi, când apreciem tot mai puţin natura noastră umană comună, când spaţiile pe care le împărtăşim devin tot mai exclusiviste şi mai restrânse.

Eşti unul de-al nostru sau unul de-al lor?

Eşti membru al grupului nostru sau eşti un străin?

Asemenea întrebări apar tot mai frecvent în discursurile politice şi în practicile noastre sociale, mai degrabă insinuate decât adresate direct, dar fără ca astfel să aibă mai puţină forţă. Este o situaţie care mă îngrijorează profund deoarece de-a lungul vieţii mele m-am aflat în ambele ipostaze – atât ca membru al grupului, cât şi ca străin.

*

M-am născut într-o ţară (Franţa), am crescut într-una diferită (Turcia) şi mi-am petrecut o bună parte a tinereţii mele în alte ţări (Spania şi S.U.A.), iar azi sunt cetăţeană a unei ţări pe care

o consider casa mea, patria pe care am adoptat-o (Marea Britanie). Însă locul în care mi-am petrecut cea mai mare parte a vieţii, copilăria şi maturitatea deopotrivă, este de fapt altul – e Ţara Poveştilor. Iar pe acest tărâm vrăjit, unde cerul îşi schimbă culorile asemenea unui inel care îţi indică starea de spirit şi orice lucru îţi vorbeşte cu propria sa voce, fie că e o piatră sau un munte, pe acest tărâm vast şi divers, nu sunt graniţe, nici paşapoarte sau poliţie, nici garduri de sârmă ghimpată, şi nici nu e nevoie de aşa ceva.

Întrebarea „de unde eşti?” a fost întotdeauna importantă pentru mine şi am simţit-o ca fiind una profund personală, dar şi complicată. Multă vreme, a fost singura întrebare de care îmi era teamă ori de câte ori îmi era adresată.

„Sunt din mai multe locuri”, aş fi vrut să pot să răspund. „Vin din mai multe oraşe şi culturi, multiple şi diverse, dar şi din ruinele şi reminiscenţele lor, din amintiri şi din uitări, din poveşti şi din tăceri.”

Dar, chiar dacă aş fi putut să ofer aşa un răspuns, el nu ar fi satisfăcut, probabil, pe cel care pusese întrebarea.

„Da, dar de unde eşti de fapt?”, ar fi insistat.

Ştiam formatul. Stilul chestionar. Nu poţi să scrii decât un singur cuvânt în acea căsuţă, nu mai multe. În epoca vitezei, a simplităţii şi a privirilor rapide, puţini oameni au timpul sau răbdarea necesare pentru răspunsuri lungi. Aşa că spuneam pur şi simplu „Turcia” şi cel sau cea din faţa mea dădea din cap satisfăcut. „Da, cred că mi-am dat seama după accent.”

M-am întrebat adeseori ce înseamnă un accent. Este o prezenţă – o identitate, o traiectorie, o istorie? Sau este mai degrabă o absenţă – o înstrăinare, o retractare, un spaţiu gol care refuză a fi umplut? Şi, oare, suntem noi, imigranţii, sinonimi cu accentele noastre? Sau suntem, ori măcar putem aspira să fim vreodată, mai mult decât atât? Punând astfel problema, nu trebuie negat faptul că accentele noastre au o importanţă fundamentală pentru identitatea noastră şi că ne sunt foarte dragi. Ele sunt urma de neşters a drumurilor pe care le-am parcurs, a iubirilor pe care nu le-am putut uita

niciodată, a rănilor pe care încă le mai purtăm şi care ne mai dor şi astăzi. Ceea ce nu înseamnă însă că noi provenim *din* aceste accente ale noastre.

O fiinţă omenească, orice fiinţă omenească, este complicată – straturi peste straturi de idei, simţăminte, percepţii, amintiri, reacţii, dorinţe şi vise. Punându-ne în nişte căsuţe, ni se refuză propriul nostru adevăr. Punându-i pe alţii în nişte căsuţe, le refuzăm propriu lor adevăr. Şi cu asta, basta – mergem înainte!

Spre deosebire de ce susţin demagogii naţionalişti, apartenenţa nu este ceva atribuit o dată pentru totdeauna, o identitate statică pe care ne-o tatuăm pe piele, ci o auto-examinare consecventă şi o revizuire activă a răspunsurilor la întrebări precum unde şi cine suntem şi unde vrem să fim. Grupurile şi triburile, ca şi naţiunile sau comunităţile, în măsura în care acestea există, ar trebui să ni le imaginăm ca pe nişte entităţi complexe, eterogene, diversificate şi fluide, ce evoluează, se modifică şi se adaptează permanent.

Uneori, locul care ni se pare că ni se potriveşte cel mai bine din punct de vedere genetic sau etnic este cel căruia îi aparţinem cel mai puţin. Câteodată ne simţim cu mult mai singuri tocmai printre cei asemenea nouă din punct de vedere fizic şi care par să vorbească aceeaşi limbă ca şi noi. Astăzi, în întreaga lume sunt mulţi cei care îşi recunosc cu mare dificultate ţara şi se deplasează ca nişte străini prin patria lor – şi numărul lor creşte mereu. Dar cum am putea începe să discutăm despre acest sentiment al dezrădăcinării când în vocabularul nostru nu există nici măcar un singur cuvânt capabil să-l descrie?

Cel mai apropiat cuvânt pe care-l ştiu este „exil”.

*

Chiar de la începutul ei, pandemia nu a fost doar o criză a sănătăţii publice. Şi nici nu a fost legată numai de incompetenţa politică, de faptul că autorităţile nu sunt

pregătite pentru situaţiile de urgenţă şi reacţionează cu întârziere – deşi toate acestea au fost pe deplin prezente. Nici peisajul post-pandemic nu se va reduce la criza economică, la rata ridicată a şomajului sau la scăderea nivelul de trai.

Concomitent, noi trecem şi printr-o criză a sensurilor.

Pentru prea multă vreme, în tranzacţiile noastre politice şi sociale, am consultat acelaşi vechi dicţionar legat în piele, întocmit, în cea mai mare parte, în perioada ce a urmat Războiului Rece. Ne-am obişnuit atât de mult să folosim acest tom de neînlocuit, încât nu mai simţim nevoia să căutăm în dicţionare cuvintele elementare, considerând că deja le ştim prea bine înţelesul. Dar acum a început să bată un vânt puternic, un vânt care îi întoarce paginile prea repede. Iar lângă dicţionar este o lumânare pe care, înainte să ne dăm seama, vântul o răstoarnă. Dicţionarul nostru este azi în flăcări. Oricât ne-am grăbi ca să salvăm ce se mai poate, multe dintre paginile cu intrări sunt aproape complet arse. Va trebuie să le înlocuim şi astfel ne revine misiunea de a redefini unele dintre conceptele noastre fundamentale. În mod paradoxal, cele mai simple vor fi şi cel mai greu de definit.

Ce este democraţia?

Am crezut că ştim ce este, dar acum nu mai suntem deloc la fel de siguri. Democraţia, ne-am dat seama, este mult mai fragilă decât am presupus iniţial. Este un ecosistem delicat de control reciproc şi echilibru al puterilor, ce are nevoie să fie întreţinut şi alimentat în mod permanent.

Ce înseamnă normal?

Vrem să ne întoarcem la situaţia de dinaintea pandemiei? A fost ea cu adevărat o situaţie „normală”?

Ce este fericirea?

Care sunt valorile cărora ar trebui să le acordăm prioritate de astăzi înainte: acumularea cât mai multor bogăţii şi un cont gras în bancă, acorduri comerciale ambiţioase şi dereglementarea sectorului financiar, modele de afaceri centrate pe profit… sau asistenţă socială şi medicală,

diversitate şi incluziune socială, interacţiune pozitivă a oamenilor cu ecosistemele naturale, modele de afaceri axate pe un scop?

Oricare ar fi decizia pe care o luăm astăzi, ea va avea consecinţe pe termen lung, pe parcursul câtorva generaţii. Aşadar, încotro ar trebui să ne îndreptăm atenţia: spre „aici şi acum" sau spre „acolo şi mâine"? Putem să renunţăm la unele aspecte ale modului nostru de viaţă în beneficiul generaţiilor viitoare?

Ce este egoismul?

Vom accepta oare cipurile subcutanate pentru ca guvernele să poată monitoriza îndeaproape sănătatea cetăţenilor în cazul unei alte pandemii? În ce măsură suntem dispuşi să renunţăm la vreuna din libertăţile noastre?

Ce este libertatea – care sunt drepturile şi îndatoririle mele de cetăţean?

Şi aşa mai departe.

Am presupus mereu că avem definiţii potrivite pentru toate aceste concepte fundamentale, dintre care cele mai multe le datorăm generaţiilor de dinaintea noastră, care au făcut treaba cea mai grea. Am presupus că nu va trebui să mai lucrăm la „elementele de bază", deoarece o atare etapă istorică a fost deja depăşită. Dar acum, având în mâini un dicţionar distrus pe jumătate, trebuie să ne aşezăm la masa de lucru şi să-i regândim intrările.

Suntem la o răscruce de drumuri, la un prag. De vreme ce am ajuns să înţelegem că nu putem şi nu trebuie să revenim la situaţia de dinaintea pandemiei, ne aflăm în faţa a două căi, dintre care doar una poate fi aleasă. De-o parte se află naţionalismul, protecţionismul şi abordarea de tipul „ai mei mai întâi" – iar liderii autoritarişti au folosit deja această perioadă tulbure ca pe o scuză spre a-şi consolida puterea, a controla societatea şi a duce tot mai mult ţara în izolaţionism. De cealaltă parte, se află drumul spre comunicare, cooperare internaţională şi un spirit umanist care să răspundă marilor provocări globale, de la pericolul schimbărilor climatice la

sărăcia crescândă, de la terorismul cibernetic la ameninţările tehnologiilor digitale. Deşi, în cele din urmă, alegerea între cele două căi va fi determinată de factorii economici şi politici, ea este dependentă şi de o altă dezbatere – cea referitoare la identitate.

Cine sunt eu?

Este adevărat că am o singură identitate – întemeiată pe naţionalitate, etnicitate, religie, clasă, gen şi geografie? Sau, în esenţă, sunt un amestec de multiple apartenenţe, loialităţi culturale şi diverse moşteniri, contexte şi traiectorii?

Următorii noştri paşi vor fi determinaţi de modul cum ne definim identitatea.

*

„Oraşul te va urma întotdeauna", scria poetul grec Konstantinos Kavafis, chiar şi atunci când te duci într-o altă ţară, pe un alt ţărm. Oraşul care mă urmează întotdeauna este Istanbul.

În sufletul meu rămân o fiică a Istanbulului, chiar dacă nu mai pot să mă întorc acolo. Dragostea şi preocuparea mea pentru acest oraş sunt profunde şi cred că acest fapt este foarte evident şi în romanele mele. Oriunde mă duc, simt că Istanbulul mă însoţeşte. Nu renunţăm la locurile pe care le iubim doar pentru că suntem separaţi fizic de ele.

Patriile sunt castele din sticlă. Pentru a le părăsi, trebuie să spargi ceva, un perete, o convenţie socială, o normă culturală, o barieră psihologică, o inimă. Lucrul pe care l-ai spart nu-ţi va da pace. Aşadar, a fi emigrant înseamnă să porţi veşnic câteva cioburi de sticlă în buzunare. Este uşor să uiţi că sunt acolo, mici şi uşoare cum sunt, şi să-ţi vezi de viaţa ta, de micile tale ambiţii şi de planurile tale mari, dar, la cea mai uşoară atingere, cioburile îţi vor aminti de prezenţa lor. Te vor răni adânc.

Patriile pe care le-am părăsit seamănă cu jurămintele făcute în copilărie. Poate că nu mai credem în ele şi nici nu ne mai gândim la ele prea mult, dar jurămintele acelea încă ne leagă. Ele sunt secretele tăinuite, răspunsurile reprimate, durerile nemărturisite, vechile răni redeschise, primele iubiri nicicând uitate. Adevărul este că, oricât de decişi am fi să ne abandonăm patriile, pentru că numai Dumnezeu ştie cât de sătui suntem de ele, de stupidităţile şi absurdităţile lor, de ostilităţile şi cruzimile lor, ele nu ne vor abandona niciodată. Patriile sunt umbrele care ne urmăresc îndeaproape în cele patru colţuri ale lumii, uneori o iau înaintea noastră, alteori rămân în urmă, dar nu sunt niciodată prea departe. Iată de ce, chiar la multă vreme după ce am emigrat şi ne-am schimbat domiciliul altundeva, dacă ascultăm cu atenţie, încă mai putem desluşi urme ale patriilor noastre în accentele noastre stricate, în zâmbetele cu jumătate de gură, în tăcerile stânjenitoare.

Aşa că, da, sunt şi rămân o fiică a Istanbulului.

Dar, totodată, sunt profund ataşată de Balcani.

Puneţi-mă alături de un autor din Grecia, Bulgaria, Bosnia, Albania sau România şi veţi fi uimiţi să constataţi cât de multe lucruri avem în comun. Deopotrivă, port în suflet multe lucruri din Orientul Mijlociu. Prin urmare, aşezaţi-mă lângă un autor sirian, libanez, iordanian, egiptean, israelian, palestinian sau tunisian şi, din nou, veţi fi surprinşi de cât de mult ne asemănăm.

În acelaşi timp, sunt o londoneză, o cetăţeană britanică, ataşată profund de această ţară în care mi-am găsit libertatea de a scrie. Sunt europeană – prin naştere, prin opţiune şi prin valorile pe care le susţin. Şi, în pofida a ceea ce tot ne spun în ultima vreme politicienii noştri, îmi place să mă gândesc la mine ca la un cetăţean al lumii, al planetei, al sufletului global.

Am multiple apartenenţe.

„Ei bine, ăsta este un lux”, spun populiştii. „Nu toată lumea poate să călătorească.”

Adevărat, nu toată lumea poate să călătorească prin diverse culturi, dar nu toţi cei care o fac aparţin în mod necesar

„elitei”. După pandemie, mai puţini turişti vor putea călători iarăşi în străinătate, iar numărul studenţilor aflaţi la studii în alte ţări şi al muncitorilor imigranţi bine primiţi în alte ţări va fi mai redus. Sunt profund îngrijorată văzând că zidurile se înalţă tot mai mult.

Apartenenţele multiple sunt alimentate de întâlnirile culturale, dar ele nu sunt rezervate doar celor care călătoresc. Reprezintă mai degrabă o mentalitate, un mod de a gândi, decât numărul de ştampile de pe un paşaport şi presupun să gândeşti despre tine şi semenii tăi mai degrabă în nişte termeni mai fluizi, decât în categorii rigide.

Poate că te-ai născut şi ai crescut, ai mers la şcoală şi te-ai căsătorit în perimetrul aceluiaşi oraş. Dar, prin poveştile de familie, prin afiliaţiile culturale, prin preferinţele sociale şi opiniile politice, prin legăturile cu artele şi sportul şi aşa mai departe, ai apartenenţe multiple.

O fiinţă umană, orice fiinţă umană, este nelimitată şi cuprinde mulţimi[3].

Există o mai mare suprapunere, există întotdeauna o mai mare posibilitate de a găsi un teren comun între oameni cu apartenenţe multiple, decât între cei cu identităţi care se exclud reciproc. Şi atunci cum se explică faptul că la şcoală, în familie şi în societate rareori le spunem copiilor noştri că au multiple apartenenţe şi că pot să-şi iubească ţara şi comunitatea şi, în acelaşi timp, să-şi aducă aminte că sunt cetăţeni ai acestei lumi?

*

M-am născut în Franţa. Prima noastră casă, în Strasbourg, a fost un apartament într-un bloc turn. Dimineaţa, vreme de aproape jumătate de an, lumina soarelui se revărsa prin perdele, mângâind cu degetele sale lungi şi aurii ciucurii sofalei de lângă perete şi copertele cărţilor împrăştiate ici-colo. Aveam mereu musafiri – imigranţi, studenţi, artişti fără un ban

în buzunar. Cu toţii citeau din lucrările unor autori precum Althusser, Guy Debord şi Jean-Paul Sartre – şi mai rar Simone de Beauvoir, dar asta aveam să observ doar mai târziu, privind retrospectiv –, apoi discutau despre ele. În aer pluteau tot felul de arome – mâncăruri turceşti, libaneze, marocane, algeriene, siriene, toate bucătăriile din Levant. Şi se simţea mirosul pătrunzător al ţigărilor Gauloises. Între pereţii apartamentului aveau loc frecvent dezbateri aprinse despre schimbare socială şi dreptate socială. Pentru părinţii mei şi pentru prietenii lor, revoluţia nu a fost un substantiv. A fost un verb.

Nu a durat mult. La puţină vreme după aceea, părinţii mei au divorţat. Tatăl meu a rămas în Franţa, iar mama a decis să se întoarcă în Turcia. Pentru ea, Turcia era patria, în vreme ce pentru mine era o ţară nouă pe care urma să o descopăr. În această stare am ajuns la casa din Ankara a bunicii mele după mamă. Un cartier profund conservator şi patriarhal. O casă cu etaj, vopsită în verde-gri, cu o grădină care o înconjura pe trei laturi. Pomi fructiferi – cireşi, meri, peri şi duzi care-ţi pătează mâinile la cea mai uşoară atingere. Mărgele cu ochi de deochi pe pereţi, plumb topit în vase de cupru, sare împrăştiată în fiecare colţ al casei. Dimineaţa, când mă dădeam jos din pat, trebuia să fiu atentă unde puneam piciorul, ca nu cumva să calc pe vreun duh invizibil care dormea pe podea. După-amiaza, casa se umplea de femei din tot cartierul care se depilau pe picioare cu ceară şi bârfeau cu nesaţ. Nu-mi venea să-mi cred urechilor cât de sexuale şi de lubrice erau adesea glumele lor. Uneori, seara se rosteau rugăciuni, atmosfera devenea mai sobră şi auzeam cuvinte în arabă pe care nu le puteam înţelege. Eram fascinată de acea lume nouă în care fusesem împinsă brusc, o lume în care femeile, deşi considerate, fapt evident, inferioare bărbaţilor, nu erau nici slabe, nici timide.

Iată un detaliu al poveştii noastre, un detaliu important. Când s-a căsătorit, mama era încă studentă şi, făcând o greşeală uriaşă, a renunţat la facultate, spre marea dezamăgire a bunicii mele. Deşi venera şcoala, bunica mea fusese retrasă de la studii la o vârstă fragedă, pentru simplul motiv că era

fată. Mama, influenţată de idealismul anilor ’70, nu pusese mare preţ pe statutul său de studentă la o „universitate burgheză” şi, fără să spună nimănui, a abandonat studiile. Aşa că acum, după mulţi ani, ca tânără divorţată, nu avea nici o diplomă, o carieră sau un loc de muncă. În situaţia ei, orice femeie s-ar fi căsătorit imediat, de regulă cu cineva mai în vârstă. A fost ceea ce o sfătuiau şi vecinele noastre să facă, până când a intervenit bunica mea. A îndemnat-o pe fiica ei să revină la universitate, să-şi termine studiile şi să-şi facă o carieră în viaţă. Când rudele şi vecinele au obiectat faţă de o asemenea idee radicală, amintindu-i că fiica ei era o femeie divorţată cu un copil, bunica le-a spus: „Voi avea grijă de nepoata mea – până când mama ei va termina facultatea”.

Aşa că, până la vârsta de zece ani, am fost crescută de bunica mea, în timp ce mama s-a întors la facultate, a urmat câteva cursuri suplimentare şi, în cele din urmă, a absolvit cu succes. Şi-a continuat apoi studiile, învăţând încă trei limbi. A dat examen şi a fost angajată la Ministerul de Externe. Toate se petreceau într-o vreme când meseria de diplomat era privită ca o tradiţie transmisă din tată în fiu.

În ziua în care am aflat că luase cu brio examenele, am ieşit să o sărbătorim – bunica, mama şi cu mine. În singurul parc de divertisment din Ankara, lângă o lagună artificială în jurul căreia se plimbau familii de turci spărgând seminţe de floarea-soarelui, am mers la un restaurant cu terasă. Era o perioadă dominată de haos politic şi de escaladare a violenţei – pe străzi explodau bombe, muncitorii erau împuşcaţi în faţa porţilor fabricii, iar teama şi tensiunea pluteau în aer permanent. Dar în acea clipă pasageră, măcar atunci, lumea ne părea senină. Cu vocea uşor tremurată, mama i-a mulţumit bunicii pentru sprijinul pe care i-l oferise în toţi acei ani. La rândul ei, bunica, a spus ceva de care azi, în lumea noastră pandemică, mi-am adus brusc aminte.

„Nu-mi mulţumi mie”, a zis bunica. „Străduieşte-te să-i faci viaţa mai bună fiicei tale. Noi moştenim o condiţie socială şi trebuie să o îmbunătăţim pentru generaţia următoare. Eu am avut puţină şcoală, dar am ţinut ca tu să te descurci mai bine.

Acum tu eşti cea care trebuie să te asiguri că fiica ta o să aibă parte de mai mult decât ai avut tu. Nu este ăsta mersul firesc al lucrurilor în lume?”

Bunica nu credea că tot ce făcuse ea era un sacrificiu personal. Era doar ceea ce trebuia să facă. Mi-a dat şi mie un sfat, amintindu-mi să muncesc din greu pentru ca, la rândul lor, copiii mei să fie mai bine educaţi şi să aibă un trai mai bun decât urmam eu să am.

Este o amintire la care mă tot gândesc şi acum, deoarece se află într-o contradicţie evidentă cu tot ce se întâmplă azi în întreaga lume. În trecut, generaţiile de pe întreg globul au trecut prin greutăţi şi suferinţe enorme, inclusiv prin cele două războaie mondiale, Marea Criză şi Războiul Rece. Dar, fapt important, şi-au păstrat convingerea că, prin educaţie, copiii lor vor avea oportunităţi mai bune. Mama şi bunica aveau credinţa adânc înrădăcinată că mâine, e de la sine înţeles, va fi o zi mai bună ca ieri. Credeau că, pe viitor, o Turcie cu un număr mai mare de cetăţeni cu o educaţie superioară va fi o ţară pe deplin democratică şi seculară. În centrul perspectivei lor asupra lumii se afla încrederea absolută în progres. Dacă fiecare generaţie va face tot ceea ce-i va sta în putinţă şi nu va precupeţi niciun efort pentru a îmbunătăţi situaţiile moştenite de la părinţi, treptat, lumea avea să fie un loc tot mai frumos.

Astăzi convingerea că mâine va fi mai bine decât ieri pur şi simplu nu mai există.

Este ceea ce marele sociolog politic Zygmunt Bauman descria ca „punct de sosire al părinţilor” conceput ca „punct de plecare al copiilor – un punct de la care pornesc mai multe drumuri, toate mergând în sus”. Pentru multă timp, norma acceptată a fost că tinerii vor ajunge tot mai departe, indiferent de cât de departe au mers părinţii lor, a explicat Bauman. „Sau, în orice caz, aşa au fost ei deprinşi şi îndoctrinaţi să creadă. Nimic nu i-a pregătit pentru o lume nouă, dură şi neprimitoare, în care meritele câştigate nu mai sunt apreciate şi te trezeşti că ţi se trânteşte uşa în nas, o lume cu locuri de muncă instabile, cu un şomaj care se încăpăţânează să rămână ridicat, cu perspective efemere şi

frustrări de durată; o lume nouă a proiectelor născute moarte, a speranţelor zădărnicite şi a lipsei vădite a tot mai multe oportunităţi.”

Aşteptările se reduc. Mobilitatea, în măsura în care există, nu creşte, ci coboară. Un sondaj efectuat de Pew Research Center în martie 2020 a arătat că în special cei mai în vârstă din Generaţia Z (indivizii născuţi între anii 1996 şi 2015) au fost loviţi puternic de criza coronavirusului. Mult mai mult decât Baby boomerii (1945-1964), Generaţia X (1965-1980) şi Milenialii (1981-1996). Generaţia Z – numită şi iGen sau post-mileniali – va fi cea mai diversă şi mai bine educată generaţie de până acum. Sunt cei cu cele mai mari şanse să intre la universitate şi cu cele mai puţine motive să abandoneze studiile liceale. Dar, în zilele noastre, care bunică ar mai putea susţine, convinsă fiind, că, mulţumită educaţiei, următoarea generaţie o va duce mai bine?

Sondaj după sondaj ne arată că tinerii din ziua de azi sunt mai îngrijoraţi ca niciodată. Ei se aflau deja sub un stres crescând ca urmare a schimbărilor climatice, a rasismului şi discriminării, a costului locuinţelor şi a datoriilor crescânde, a instabilităţii de pe piaţa muncii şi a impactului produs de social media. Acum, repercusiunile economice şi sociale fără precedent ale pandemiei au un efect devastator asupra sănătăţii mentale a tuturor, iar femeile, minorităţile şi tinerii duc greul crizei. Este important să menţionăm că femeile tinere au mai multe şanse să se confrunte cu problemele financiare decât bărbaţii de aceeaşi vârstă[4].

Totodată, locurile de muncă „foarte feminizate” – cum ar fi cele pentru îngrijirea persoanelor, petrecerea timpului liber, din vânzări şi servicii clienţi – tind să fie prost plătite şi subevaluate şi vor fi primele care vor dispărea în condiţiile unei crize economice. Pentru femei cum e mama mea, educaţia a însemnat libertate financiară şi eliberarea de sub normele ultraconservatoare şi limitările patriarhale. Într-o epocă de insecuritate, fragilitate şi mobilitate descendentă însă, când totul pare atât de vremelnic, oare ce anume mai garantează educaţia?

1. Hintz, Dencik, Wahl-Jorgensen, *Digital Citizenship in a Datafied Society*, 2018.

2. Asociez întotdeauna această expresie [în original: „betwixt and between”] cu scrierile şi avertismentele pline de înţelepciune ale lui Mary Woollstonecraft, o scriitoare din secolul al XVIII-lea, care a descris poziţia socială a multor femei, inclusiv pe a sa, „ca aflându-se nici aici şi nici acolo”, între două lumi, dar dorindu-şi cu disperare ca femeile să depăşească acest prag pe care fuseseră împinse”. (Vezi Brenda Ayres, *Betwixt and Between: The Biographies of Mary Wollstonecraft*, Anthem Press, 2017.)

3. Din „Song of Myself” („Cântec despre mine”), poem de Walt Whitman: „Sunt vast, cuprind mulţimi în mine”.

4. În sondajul realizat de Young Women’s Trust, 41% dintre tinerele intervievate au declarat „că au făcut eforturi uriaşe pentru a economisi bani”. În acelaşi spirit, organizaţia de caritate Prince’s Trust a arătat că presiunile financiare „apasă în special asupra tinerilor” (*Guardian*, 29 septembrie 2017). Cercetările făcute de Ipsos MORI şi Fawcett Society au scos la iveală faptul că impactul imediat al crizei asupra locurilor de muncă a fost resimţit mai puternic de femeile tinere (Ipsos Mori, 20 mai 2020).

ANXIETATEA

TRĂIM ÎNTR-O EPOCĂ A ANXIETĂŢII contagioase. Suntem din ce în ce mai îngrijoraţi de ce se întâmplă în lume şi de locul nostru în ea sau de lipsa lui. Din titlurile ziarelor, din principalele ştiri şi din postările de pe social media, se desprinde un singur termen ce apare frecvent în viaţa noastră de zi cu zi: criză. Criza refugiaţilor, ce se petrece atât de tragic sub ochii noştri. Criza democraţiei liberale. Criza civilizaţiei occidentale. Criza ecologică şi schimbările climatice. Criza din sistemul de sănătate şi din comunităţile noastre. Persoanele fără adăpost, sărăcia, inegalităţile crescânde, adânc înrădăcinate în rasism… Apoi vorbim despre crizele sectoriale: pescuit, industrie, agricultură, comerţ, turism, servicii hoteliere… Dar nu se discută niciodată despre consecinţele acestei tensiuni continue asupra stării noastre de spirit şi sufleteşti.

Adevărul este că sunt o multitudine de sentimente negative în noi şi în jurul nostru – furie, teamă, nemulţumire, neîncredere, tristeţe, suspiciune, o permanentă îndoială de sine… dar, mai mult decât orice, o teamă continuă. O îngrijorare existenţială. Astăzi, toate aceste emoţii fac parte în mare măsură din viaţa noastră cotidiană. Chiar şi mediile digitale au devenit în cea mai mare parte medii emoţionale. Postările care devin virale sau înregistrările video cu un număr mare de vizualizări sunt purtătoare de emoţii. La fel de semnificativ este şi modul în care toate acestea creează o tendinţă, o deprindere a minţii, care se perpetuează de la sine în spaţiu şi timp. Într-un studiu efectuat de Institute for Social Research, cercetătorii au descoperit că, „atunci când sunt expuşi la mai puţine ştiri pozitive, oamenii postează mai

puţine comentarii pozitive şi mai multe negative. Când sunt expuşi la mai puţine ştiri negative, efectul este opus”[1].

Copiii care-şi văd părinţii supăraţi acasă încep să se simtă şi ei la fel. Părinţii se întâlnesc în grupurile de conversaţie online sau la şedinţele şcolare şi îşi împărtăşesc, printre altele, îngrijorările privind sistemul educaţional sau cele privind viitorul, în general. Suntem fiinţe sociale. Ne îngrijorăm ori de câte ori vedem pe altcineva îngrijorat. Şi ne panicăm aduci când cei din jurul nostru sunt panicaţi.

Şapte zile pe săptămână suntem obligaţi să ne confruntăm cu sentimente sumbre, deşi rareori avem timpul sau voinţa necesare pentru a le analiza serios. Fie la televiziune, fie la radio sau online, discutăm ore întregi despre „factori tangibili şi comensurabili”; dăm prioritate economiei, bursei de valori şi politicii şi rareori acordăm atenţie unui aspect aparent atât de abstract şi de vag cum sunt „emoţiile”. Între timp, pe tăcute, continuăm să ne gârbovim sub povara unor sentimente supărătoare. Şi presupunem că doar noi ne poticnim sub greutatea lor, în vreme ce toţi ceilalţi îşi continuă viaţa nestingheriţi. Este, desigur, o iluzie. Unii dintre noi o ştiu. Dar ne vine greu să ne opunem înclinaţiei de a ne ocupa singuri de declinul survenit în starea noastră mentală şi să ne ţinem permanent în frâu îngrijorările. Şi, de asemenea, vrem să părem puternici. Emoţiile, ne-am deprins să credem, ne fac să părem slabi. Cu cât suntem mai incapabili să ne confruntăm în mod deschis cu emoţiile noastre negative, cu atât mai târziu ne vom da seama că, de fapt, mulţi alţii se chinuie ca şi noi, că tăcerile ne afectează relaţiile şi interacţiunile cu ceilalţi, modelând indirect societatea în nenumărate moduri.

Angoasa, ar putea spune cineva, seamănă cu frica. Dar, în vreme ce frica tinde să graviteze în jurul unei ameninţări, al unui adversar sau al unui duşman, angoasa este mult mai subtilă, mai difuză, mai pătrunzătoare. Ea este, potrivit lui Heidegger, faptul de „a-fi-în-lume ca atare”. Iar lumea în care ne aflăm noi azi este una care exacerbează sentimentul nostru de vulnerabilitate. Este aproape ca şi cum nu am mai avea control asupra niciunui lucru. Când ne privim în oglindă – sau

în telefonul nostru mobil –, ceea ce vedem nu este individul cartezian raţional considerat a fi stăpânul propriului destin. Ne pierdem sinele. „Cel mai mare pericol dintre toate, pierderea sinelui, se poate întâmpla pe nesimţite, ca şi cum nu ar însemna nimic. Nicio altă pierdere nu poate fi atât de tăcută; orice altă pierdere – a unui braţ, a unui picior, a cinci dolari, a unei soţii etc. – este cu siguranţă observată.”[2]

Toate acestea au un impact major asupra sănătăţii mentale şi asupra bunăstării noastre.

Într-o lume imprevizibilă şi în continuă schimbare, am ajuns să cred că este cel mai bine să nu te simţi bine. E perfect OK să nu te simţi OK. Adevărul este că, dacă din când în când nu ne surprindem copleşiţi de îngrijorare şi nesiguranţă, nu suntem demoralizaţi şi epuizaţi sau chiar furioşi, atunci poate că nu urmărim cu adevărat ce se petrece în lume – aici, acolo, pretutindeni. Avem motive legitime să ne simţim deprimaţi. Când nimic nu pare să mai fie durabil sau stabil, este vital să recunoaştem natura diversă şi proteică a emoţiilor noastre. Ceea ce înseamnă că trebuie să încetăm să ne mai judecăm şi ruşinăm de noi înşine din cauză că nu suntem mereu cetăţenii fericiţi şi împliniţi despre care ni se spune că trebuie să fim.

Dar recunoaşterea laturii întunecate a emoţiilor noastre este doar punctul de plecare.

Nu poate fi şi un capăt de drum.

Aşadar, dacă cea dintâi sarcină a noastră este să admitem că trebuie să trăim, sincer şi deschis, însoţiţi de orice tulburare mentală care s-ar abate asupra noastră, şi să recunoaştem totodată existenţa unor sentimente negative în viaţa noastră de zi cu zi, următorul pas e să decidem ce vom face cu recunoaşterea aceasta şi cum să o transformăm în ceva mai constructiv şi mai reconfortant.

Dar, mai înainte, trebuie să abordăm o altă emoţie larg răspândită: furia.

1. D. Wollebaek, R. Karlsen, K. Steen- Johnsen, B. Enjolras, „Anger, Fear, and Echo Chambers: The Emotional Basis for Online Behavior” (aprilie 2019).

2. Søren Kirkegaard, *Boala de moarte* [Humanitas, 1999, trad. de Mădălina Diaconu].

FURIA

ANXIETATEA POATE SĂ NE SLĂBEASCĂ ENERGIILE, melancolia, de asemenea, este o povară prea grea, dar ce este în neregulă cu furia – în special cu furia justificată? Se întâmplă adeseori – la festivalurile literare, la întâlnirile cu publicul sau cu prilejul unor evenimente academice – ca o persoană din cele prezente, de obicei un tânăr, să vrea să mă convingă că toţi ar trebui să fim furioşi, deoarece furia este un combustibil al progresului, care face să se învârtă roţile corectitudinii, un stindard pe care ar trebui să-l agităm plini de mândrie în aer, deopotrivă contra blocajului politic şi împotriva inegalităţilor economice, sociale şi rasiale. Respect sinceritatea acestui *cri de cœur* şi îi recunosc fără reţinere validitatea. Dar, totodată, mă îndoiesc că *prin ea însăşi* furia este o forţă călăuzitoare şi un prieten bun pe termen lung. Nu este.

În timp ce scriu aceste rânduri, au loc proteste şi ciocniri în diverse oraşe din America, o reacţie la asasinatul oribil comis împotriva lui George Floyd. Pe social media circulă videoclipuri în care Floyd – un bărbat de culoare de patruzeci şi şase de ani, neînarmat şi cu cătuşe la mâini – este pus la pământ de câţiva ofiţeri de la Departamentul de Poliţie din Minneapolis, iar un altul îi pune genunchiul pe gât şi apasă timp de aproape nouă minute chinuitoare, în ciuda faptului că Floyd îl imploră în repetate rânduri să înceteze, spunându-i că nu mai poate respira. Este cumplit şi extrem de dureros să vezi cum trecătorii, îngrijoraţi şi speriaţi, le cer ofiţerilor să pună capăt actului lor de cruzime, dar sunt cu totul ignoraţi. De atunci, milioane de oameni din lumea întreagă au urmărit acele înregistrări şocante. Am fost cu toţii martori la o crimă.

În romanul lui John Steinbeck *Fructele mâniei* există un pasaj în care un personaj îşi descrie astfel suferinţa: „Nu sunt

decât durere învelită-n piele”. Mi se pare că, din ce în ce mai mult, suntem durere, şi suferinţă, şi singurătate învelite-n piele.

Elie Wiesel spunea cândva că, „în lume, suferinţa umană îi afectează pe bărbaţii şi pe femeile de pretutindeni”. După ce am fost, fie şi o singură dată, martori la suferinţă, la nedreptate sau la fapte imorale, ce mai putem face apoi? Să spunem ochilor noştri să uite ce-au văzut, să spunem gurilor noastre să nu scoată un cuvânt, să spunem inimilor noastre să împietrească, încet-încet? Sau ne decidem să vorbim răspicat, să ne organizăm, să ne mobilizăm şi să cerem dreptate până când dreptate se va face? Pe străzile din America şi din marele oraşe ale lumii sunt mulţimi de tineri care iau atitudine chiar în clipa de faţă. Ei au decis deja ce au de făcut.

„Ce ar trebui să le spună scriitorii tinerilor aflaţi acum pe străzi?”, m-a întrebat un cititor pe internet.

Or, lucrurile stau exact invers. Tinerii demonstranţi sunt cei care ne transmit, nouă scriitorilor şi tuturor celorlalţi, un mesaj puternic şi urgent. Şi, dacă ascultăm cu atenţie, dincolo de agitaţie, strigăte şi sirene, îi auzim spunând: „De ce nu sunteţi *şi voi* furioşi?”.

Suntem şi noi. Eu sunt.

Protestele din Statele Unite coincid cu aniversarea demonstraţiilor din Parcul Gezi, care au început la Istanbul în mai 2013 şi s-au răspândit pe tot cuprinsul Turciei cu iuţeala fulgerului, după ce guvernul a insistat să distrugă un parc mic şi nostim din Piaţa Taksim, unul din ultimele spaţii verzi ale unui oraş de beton, pentru a reconstrui o cazarmă otomană şi încă un mall. Spaţiile urbane sunt spaţii comune. A nu ţine cont de opiniile şi cerinţele celor care trăiesc în aceste spaţii este o trăsătură comună regimurilor autoritare.

Furia în faţa nedreptăţii şi a opresiunii nu este doar o reacţie umană demnă, ci, normală fiind adeseori, este opusul indiferenţei. Totodată, furia reprezintă emoţia cu cea mai îndelungată ţinere de minte. Scriitoarea Audre Lorde a ţinut cândva un vibrant discurs, ca invitată principală la National

Women’s Studies Association, discurs intitulat „Funcţiile mâniei: reacţia femeilor la rasism”. Ea a evidenţiat faptul că furia era o reacţie adecvată la rasismul adânc înrădăcinat şi că în culturile patriarhale „majoritatea femeilor nu şi-au format instrumentele necesare pentru a se confrunta cu furia într-un mod constructiv”.

Cum putem transforma furia noastră individuală şi colectivă într-o forţă a binelui? Găsesc că e o întrebare importantă. Şi trebuie să fim foarte atenţi: furia poate lesne să devină repetitivă, intransigentă, corozivă. În aceeaşi măsură, furia poate reprezenta şi un handicap. Este ca şi cum intensitatea ei ar fi suficientă pentru a convinge persoana care o resimte că a făcut îndeajuns – sau ne poate menţine într-o stare în care să ne gândim obsesiv la răul făcut, fără a mai fi capabili să mergem mai departe pentru a găsi o cale de a vindeca suferinţa. Dacă nu reuşim să transformăm furia într-o forţă mai productivă, mai calmă, dar nu neapărat şi mai puţin intensă, există riscul ca ea să devină o forţă extrem de inflamabilă care distruge orbeşte, doborând deopotrivă clădiri şi poduri şi înlăturând legăturile dintre oameni, o forţă ce se consumă într-un ciclu vicios în care violenţa naşte mai multă violenţă. Nu ne putem permite să se întâmple aşa ceva.

„Mă enervez din diverse pricini, apoi trec peste toate şi revin la munca mea”, spunea scriitoarea şi profesoara universitară Toni Morrison.

Când ceea ce se petrece în lume devine supărător la culme, nu mai putem să ne înăbuşim furia la nesfârşit. În acelaşi timp, trebuie să ieşim în lume şi să intrăm în relaţie cu semenii noştri, să fim alături de cei suferinzi. Nu trebuie să uităm să privim spre sinele propriu, să ne analizăm critic propriile noastre presupuneri şi stereotipuri ascunse, să ne calmăm şi să devenim mai buni la suflet; şi, în timp ce procedăm astfel, trebuie să mergem înainte, să continuăm să muncim, la fel cum au făcut şi cei de dinaintea noastră.

APATIA

APATIA, DEŞI APARENT CALMĂ, este probabil cea mai nocivă emoţie. Aşa după cum albul este o combinaţie a tuturor culorilor, şi apatia combină mai multe emoţii: anxietate, dezamăgire, confuzie, oboseală, resentiment… amestecaţi-le rapid, amestecaţi-le bine şi veţi dobândi o stare de încremenire generală, de insensibilitate, de indiferenţă.

Memoriile indivizilor care au supravieţuit celor mai sumbre capitole din istoria omenirii, cum ar fi Holocaustul, genocidele, războaiele civile, reprezintă experienţe importante şi pline de învăţăminte. Există o întrebare fundamentală pe care mulţi supravieţuitori o pun: „Cum este posibil să se întâmple asemenea atrocităţi?”. Oare pentru că majoritatea oamenilor sunt răi prin însăşi natura lor? Şi, dacă răspunsul este nu, cum explicăm actele sistematice de barbarie şi răutate?

Pentru a putea răspunde la această întrebare, care continuă să fie pertinentă şi azi, trebuie să înţelegem cum funcţionează apatia. Exterminarea în masă nu începe cu lagărele de concentrare sau cu camerele de gazare. Nu începe cu marcarea uşilor, doar pentru că vecinii sunt „diferiţi” – sau prin a impune legi prin care minorităţile sunt obligate să poarte anumite semne sau haine distinctive. Discriminarea începe întotdeauna prin cuvinte.

Începe cu limbajul.

Când scriu aceste rânduri, în Ungaria are loc un marş. Membrii unei grupări de extremă dreaptă se adună sub steaguri rasiste şi sloganuri şovine, cerând ca minoritatea romă să părăsească ţara pe care ei o numesc patria lor. În opinia acestor simpatizanţi neo-nazişti, romii nu sunt egali cu

ceilalţi oameni. Ei nici măcar nu sunt oameni. Sunt „viermi” care „infestează” ţara.

Cum răspunde restul societăţii – şi întreaga lume – la aşa ceva?

Actele de barbarie pot fi comise rapid şi pe scară largă nu atunci când oamenii devin imorali sau răi, nu neapărat, ci când ajung să fie impasibili. Când suntem indiferenţi, detaşaţi de ceilalţi, atomizaţi. Prea preocupaţi de propriile noastre vieţi pentru a ne mai păsa de alţii. Neinteresaţi şi insensibili faţă de durerea altcuiva. De fapt, aceasta este cea mai periculoasă emoţie – lipsa oricărei emoţii.

Unul dintre cele mai mari paradoxuri ale timpurilor noastre este că extremiştii sunt mult mai pătimaşi, mai angajaţi şi mai implicaţi decât moderaţii. Atunci când nu ne implicăm în discursul civic şi în spaţiul public, devenim din ce în ce mai izolaţi şi tot mai detaşaţi, alimentându-ne astfel apatia.

Dar, în momentul când ajungem să fim mai implicaţi, mai informaţi despre ce se întâmplă în jur, constatăm că ne simţim mai dezamăgiţi, mai temători, mai furioşi, înconjuraţi fiind de sentimente negative în faţa ştirilor cotidiene şi a evenimentelor care se consumă rapid. Este prea mult pentru a le putea face faţă. Tânjim după simplitate. Ne retragem în noi, în ceea ce ne este familiar. Iar acesta este chiar momentul periculos, deoarece acum va intra în scenă demagogul populist, promiţându-ne că el va fi cel care va simplifica lucrurile pentru noi.

Iată una dintre principalele noastre dificultăţi: cum să rămânem implicaţi şi, în acelaşi timp, cu mintea lucidă?

INFORMAŢIE, CUNOAŞTERE, ÎNŢELEPCIUNE

„M-AM GÂNDIT DE MULTE ORI cum vom apărea în ochii celor care vor veni după noi”, scria romanciera şi gânditoarea Doris Lessing. Era îngrijorată de posibila noastră decădere în barbarie şi ignoranţă. Şi, totodată, era conştientă că acest fapt se poate întâmpla în pofida cantităţii de informaţii care ne inundă vieţile.

Trăim într-o epocă în care există prea multe informaţii, mai puţină cunoaştere, dar şi mai puţină înţelepciune. Aceste proporţii trebuie inversate. Avem nevoie, categoric, de mai puţine informaţii, dar de mai multă cunoaştere şi mult mai multă înţelepciune.

Potopul nesfârşit de informaţii – ca să nu mai vorbim de informaţiile false – reprezintă o problemă. Nu putem să procesăm atât de multe informaţii şi, ca să spunem drept, nici nu o facem. În realitate, nu facem decât să parcurgem ştirile în grabă şi selectiv. Derulăm în sus şi în jos ştirile pe ecrane, fără să reflectăm asupra lor şi, mai important, fără să reacţionăm emoţional în nici un fel. De la un timp, numerele nu mai înseamnă nimic, fie că este vorba de 5.000 de refugiaţi care au murit, fie de 10.000, diferenţa nu mai contează de vreme ce nu cunoaştem istoriile personale din spatele statisticilor. Informaţiile ni se scurg printre degete ca o mână de nisip. Doar ne oferă iluzia că subiectul ne este cunoscut (şi dacă nu-l cunoaştem, îl căutăm pe Google), deşi, de fapt, ştim despre el atât de puţin. În mod paradoxal, prea multe informaţii reprezintă mai curând un obstacol în calea cunoaşterii adevărate.

Cunoaşterea necesită lectură. Cărţi. Analize profunde. Jurnalism de investigaţie. Şi mai necesită înţelepciune, cea care face legătura între minte şi suflet, pune în mişcare inteligenţa

emoţională şi dezvoltă empatia. Pentru asta, avem nevoie de poveşti, dar şi de arta de a le spune.

Fără îndoială, trăim vremuri dificile şi ne confruntăm cu numeroase probleme – în mod individual şi colectiv. Dar imaginaţi-vă pentru o clipă: o lume fără cărţi, fără arta de a povesti, fără empatie, oare nu ar fi un loc cu mult prea dezbinat şi singuratic pentru a trăi în el?

*

Nu cu mult timp în urmă, prea mulţi specialişti şi savanţi din lumea occidentală au susţinut, convinşi fiind, că democraţia liberală este singura opţiune viabilă pe glob, în condiţiile în care toate modelele politice alternative au eşuat. Zidul Berlinului se prăbuşise, Uniunea Sovietică se dezintegrase, iar spectrul celui de-al Doilea Război Mondial şi, odată cu el, coctailul periculos de naţionalism, autoritarism şi şovinism păreau să fi rămas cu mult în urmă. La sfârşitul anilor 1990 şi începutul anilor 2000, plutea mult optimism în aer, o convingere fermă că istoria se îndreaptă cu paşi repezi înainte şi că progresul, pur şi simplu, nu poate fi evitat.

La acea vreme, cei mai fanatici optimişti proveneau din domeniul înaltei tehnologii. Mulţi susţineau ferm că, graţie social media şi tehnologiilor digitale, vom vedea cum democratizarea va cuprinde, val după val, lumea întreagă, generând mai multă libertate, mai multe oportunităţi şi împliniri pentru întreg mapamondul. Potrivit perspectivei lor, cu cât indivizii vor dispune de mai multe informaţii, cu atât vor face alegeri mai corecte – din punct de vedere politic, social şi economic. Aşadar, pentru a înainta neabătut pe calea progresului – ni se spune –, cel mai bine ar fi să accelerăm diseminarea informaţiei şi a tehnologiei şi apoi doar să permitem istoriei să-şi urmeze cursul liber. Această încredere a fost atât de răspândită încât, în primele zile ale Primăverii Arabe, când părea că până şi regimurile cele mai corupte pot să se prăbuşească şi că întreaga regiune urma să fie

transformată de o generaţie tânără ce aspiră la democraţie, un cuplu egiptean şi-a botezat fiica nou-născută „Facebook”. Câteva luni mai târziu, de data aceasta în Israel, o familie şi-a botezat bebeluşul „Like”. Copii născuţi într-o epocă a optimismului, a speranţei şi schimbării.

Libera circulaţie a informaţiilor şi a ideilor urma să sporească puterea cetăţenilor şi să democratizeze întregi sisteme. Cum ar fi putut totalitarismul să supravieţuiască în faţa platformelor digitale? La vremea aceea, nimeni nu şi-a dat seama că social media erau asemenea Lunii: aveau o faţă strălucitoare, luminoasă şi promiţătoare, pentru ca imediat să-şi arate faţa neaşteptat de întunecată. Aceleaşi platforme digitale puteau să contribuie şi la răspândirea unor informaţii false, a calomniilor, a discursului urii şi al dezbinării, fiind primite cu entuziasm de regimurile autocratice, de extremişti şi de demagogii înşişi.

Astăzi, vedem cum optimismul reconfortant al deceniilor trecute s-a evaporat, lăsând în urmă germenii rezistenţi ai pesimismului, seminţe care încolţesc cu repeziciune. Îmi vin în minte cei doi tineri – Facebook din Egipt şi Like din Israel – şi mă întreb cum arată acum viaţa lor. Ce patrii, ce lume le-am oferit? Văd ei optimismul care predomina atunci când s-au născut ca pe o relicvă din trecut şi, mai important, resimt ei oare povara anxietăţii, a stagnării generate de pragul istoric pe care ne aflăm acum, fără să ştim ce urmează să ne aducă viitorul – aşa cum simt mulţi dintre noi?

Optimismul debordant a produs ignoranţă şi iluzia progresului perpetuu. De asemenea, a condus la supoziţia că drepturile omului, drepturile femeilor, drepturile minorităţilor şi libertatea de opinie sunt valori pentru care trebuie să lupte cei din alte ţări, nu şi cetăţenii din lumea democratică, occidentală, deoarece ei s-ar afla deja dincolo de asemenea preocupări învechite. La urma urmei, ţările lor sunt democraţii stabile şi solide. Bătăliile fuseseră câştigate.

În lumea post-pandemică, înţelegem mai bine că nicio ţară nu poate fi scutită de asemenea preocupări. Suntem pe deplin şi pretutindeni conştienţi că istoria poate să dea înapoi şi că

progresul nu este garantat şi nici stabil. Democraţia e greu de dobândit, dar lesne de pierdut; e un sistem interconectat de control reciproc şi echilibru al puterilor, conflicte, compromisuri şi dialog. Ea îşi pierde din vigoare atunci când predomină neimplicarea, aşa cum filozoafa şi teoreticiana politică Hannah Arendt a avertizat în mod profetic atunci când a scris despre pericolele unei „societăţi foarte atomizate”. Cu toţii trebuie să fim cetăţeni mai angajaţi, mai implicaţi, indiferent unde ne-am afla în lume.

O doză de pesimism nu este, de fapt, un lucru rău în sine. Ne face să fim mai vigilenţi, mai conştienţi cu privire la ce se întâmplă ici-colo şi peste tot în lume. Dar prea mult pesimism ne împovărează sufletul, ne consumă energia şi ne descurajează. Ne afectează sănătatea fizică şi cea emoţională. Probabil că într-o epocă în care totul se află într-o continuă schimbare, pentru a fi mai lucizi, trebuie să armonizăm optimismul conştient cu pesimismul creativ. Sau, potrivit spuselor lui Gramsci, să combinăm „pesimismul intelectului cu optimismul voinţei”.

Poveştile sunt cele care, înainte de toate, ne învaţă cum să gândim lumea, cum să o percepem, să o simţim şi să ne amintim de ea într-o manieră mai nuanţată şi mai contemplativă. Când vom ajunge să înţelegem mai bine eforturile celor proveniţi din diverse medii şi vom începe să ne imaginăm vieţile lor, comparându-le cu cea pe care o trăim noi, atunci vom recunoaşte complexitatea şi bogăţia identităţilor, precum şi răul pe care ni-l facem nouă înşine, şi altora totodată, încercând să-i reducem pe toţi la o singură caracteristică definitorie.

Fiind romancieră, cred în puterea poveştilor de a produce schimbări pentru a-i aduce pe oameni împreună, a lărgi orizonturile noastre de cunoaştere şi a descătuşa treptat adevăratul nostru potenţial de empatie şi înţelepciune. În vârtejul ştirilor care ne împresoară – inegalităţi, abuzuri, aparenta abandonare a căii spre coexistenţă, spre diversitate şi incluziune socială –, nu e de mirare că avem senzaţia că povestea pe care o trăim nu este şi cea pe care am ales-o. Că e o

poveste distorsionată de evenimentele prin care trecem. Că versiunea noastră cu privire la adevăr şi realitate este strivită în picioare de alţii, de cei care strigă mai tare şi care deţin puterea. Această cacofonie crescândă care ne înăbuşă vocile poate fi resimţită ca o stare de nebunie, o pierdere a lucidităţii – o negare a demnităţii şi umanităţii noastre. E firesc să căutăm un grup de camarazi apropiaţi care să ne consolideze valorile fundamentale şi scopurile primordiale şi să ne aducă mai aproape de poveştile pe care vrem să le auzim. Acesta poate fi un bun punct de plecare, dar nu şi destinaţia finală. Până când nu vom acorda atenţia cuvenită multiplelor apartenenţe, atât de vaste şi de nesfârşite, şi nenumăratelor poveşti pe care lumea ni le oferă, vom avea doar o falsă versiune a lucidităţii, un coridor de oglinzi care ne reflectă doar pe noi înşine, dar care nu ne oferă nicicând o cale de ieşire.

Să nu vă fie teamă de complexitate.

Temeţi-vă doar de cei care promit o scurtătură uşoară către simplitate.

Nu trebuie să vă temeţi nici de emoţii. Fie că e vorba de furie, anxietate, suferinţă, tristeţe sau singurătate… Ca fiinţe umane – indiferent de gen, rasă, etnie, geografie –, suntem creaturi emoţionale, chiar şi aceia dintre noi care pretind că nu sunt, sau mai ales aceia. Trebuie să analizăm, să înţelegem şi să reflectăm la sursa emoţiilor noastre negative, să le îmbrăţişăm candid, dar, totodată, să observăm dacă şi când devin repetitive, restrictive, ritualice, distrugătoare.

Dispunem de toate instrumentele necesare pentru a construi societăţile noastre în forme noi, pentru a ne reforma modul de gândire, pentru a pune capăt inegalităţilor şi discriminărilor, pentru a alege înţelepciunea profundă în locul fragmentelor de informaţii, empatia în locul urii, umanismul în locul tribalismului, însă nu avem prea mult timp la dispoziţie şi nici loc de erori nu e, deoarece trăim sub ameninţarea pierderii planetei, unica noastră casă. După pandemie, nu vom mai reveni la situaţia de dinainte. Şi nici nu e necesar. *Ceea ce*

numim început este adesea sfârşitul… Sfârşitul este locul de unde pornim[1].

1. T.S. Elliot, „Little Gidding”, *The Four Quartets*, Faber and Faber, Londra, 1941 [Humanitas, *Opera poetică*, 2011, trad. Mircea Ivănescu şi Şerban Foarţă, cu o prefaţă de Ştefan Stoenescu].